

Жанна КОВБА

ІСТОРІЯ “ПРОСВІТИ”: ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ Й ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ

Охарактеризовано дослідницькі праці про Товариство та опубліковані матеріали (звіти, бюлетені...) організації, що складають основу для наукового вивчення “Просвіти”. Виокремлено традиційне трактування Товариства у радянський час та вивчення історії “Просвіти” в добу незалежної України.

Ключові слова: “Просвіта”, вивчення історії Товариства.

“Просвіта” – світла сторінка української історії, знання якої необхідне для розбудови держави. Попри усі спроби за роки радянської влади стерти “Просвіту” з історичної пам’яті народу, вона жила, – і не лише як історичний факт, але як іноді неусвідомлений спосіб мислення та поведінки. Насамперед, завдячуємо цьому самій “Просвіті”.

Свою історію Товариство фіксувало у документах, а також вивчало й осмислювало у численних наукових і популярних працях. Більшість з них в умовах, коли архів “Просвіти” напівзнищений, мають значення як першоджерела. Виділимо серед них популярно-наукові видання до ювілеїв: І. Белея “25 літ діяльності Товариства “Просвіта” (1899), М. Лозинського “Сорок літ діяльності “Просвіти” (1908). П’ятидесятиліття Товариства у воєнній завірюсі не святкувалося, але історичне мислення проводу “Просвіти” спонукало випустити в 1921 р. надзвичайно цікаву для нащадків збірку статей “Просвіта” до українського народу”. До 60-ліття вийшло два видання “Ювілейний альманах Товариства “Просвіта” (1928) та “Популярна історія Товариства “Просвіта” С. Шаха (1932). До 70-ї річниці Товариство встигло видрукувати статті у журналах: “Життя і знання”, “Просвіта”, “Календарях” за 1938, 1939 рр.

Історія Товариства, зокрема статистика філій і читалень, хроніка діяльності окремих комісій, підкомісій, Централі висвітлювалася на сторінках “Справоздань – звітів”, що видавалися раз у два–три роки.

З другої половини 30-х рр. починають виходити “Бюлетені” філій “Просвіти”, на сторінках яких з нагоди ювілеїв читалень і філій вміщувалися матеріали про їхнє заснування, розвиток. Багатий матеріал з історії Товариства містить галицька періодика, особливо газета “Діло”. Отже, завдяки діячам “Просвіти” нині маємо досить повну фактографічну історію Товариства.

У другій половині ХХ ст. про “Просвіту” писали у діаспорі. У 1959 р. з нагоди 90-х роковин заснування вийшли книжки: В. Мудрого “90 років “Просвіти” (Торонто, 1959), В. Дорошенка “Просвіта”, її заснування і праця” (Філадельфія, 1959). 100-літній ювілей був відзначений випуском збірок: “Сторіччя Матірнього Товариства “Просвіта” (Торонто, 1968), “Нарис історії Матірнього Товариства “Просвіта”

(Вінніпег, 1968). У останній була передрукована книжка С. Перського і вміщені дві статті “Короткий нарис історії “Просвіти” у 1932–39 роках” С. Волинця і “Огляд освітніх товариств у Канаді” А. Господина.

Досить повно представлена історія Товариства на сторінках Енциклопедії українознавства. У першій частині, у статтях “Освітній і культурний рух у Галичині ... “за часів Австрії, Польщі”, написаних В. Мудрим, І. Герасимчуком, В. Кубійовичем: у Словниковій частині, під гаслом “Просвіта” вміщена докладна інформація про заснування, діяльність Матірнього Товариства, статистика філій, читалень, про “Просвіти” на Східній Україні, Закарпатті, діаспорі.

У 60–70 рр. у збірниках НТШ “Український архів” вміщуються матеріали мемуарно-довідкового характеру про історію філій, читалень як от: “Стрийщина”, “Бридщина”, “Дрогобиччина – земля Івана Франка”. Ці публікації, з одного боку, заслуговують найвищої оцінки, з другого боку, – застереження, бо містять фактичні помилки, котрі, на жаль, вже повторюються у статтях сучасних українотерених авторів.

В УРСР “Просвіту” закрили, намагалися стерти про неї пам’ять, але замовчати факт існування не змогли. В Українській Радянській енциклопедії було вміщено дезінформуючу довідку як про “культурно-освітню організацію”, “під впливом буржуазно-ліберальної течії народовців”, “української націонал-демократичної партії, що формувала антиросійські настрої”.

У публікаціях про І. Франка, Галичину “Просвіта” кваліфікувалася як націоналістична, консервативна, буржуазна. У масових, пропагандистських виданнях, пресі так розписувалися “благодіяння” радянської влади в галузі освіти та культури, що навіть у багатьох старших галичан витіснили з ужитку слова “читальня,” “домівка “Просвіти” неологізмами хата-читальня. Лише з 1990 р. дезінформуюче замовчування припинилася. Вийшла брошура співробітника АН УРСР В. Лисенка “Просвіта Наддніпрянської України”, де галицьке Товариство, правда, оцінювалося з позицій УРЕ.

У 1991 р. у Московському поліграфічному інституті була захищена кандидатська дисертація А. Середяк, присвячена видавничій діяльності “Просвіти”, з’явилися окремі статті у періодиці з нагоди підготовки до 125-річного ювілею організації. У 1993 р. у серії “Популярна енциклопедія “Просвіти” видавничої спілки “Просвіта” у Львові вийшло науково-популярне видання Р. Іваничука, Т. Комаринця, Т. Мельника, А. Середяк “Нарис історії “Просвіти”. Отже, на жаль, “наукової історії “Просвіти” нині не маємо, хоч є певні оцінки її діяльності на сторінках новітніх робіт з історії України.

Популяризацію історії Товариства потрібно оцінювати, враховуючи малу доступність літератури діаспори та видань Галичини до 1939 р. (так звана реабілітована література) не лише для масового, але і для наукового читача.

Фактично у пресі, на радіо, телебаченні популяризується перш за все Товариство української мови, котре перебрало назву “Просвіта”. Звичайно, йдеться про традиції (Лича В. “Просвіта” стала матір’ю відродженого Товариства, яке нині продовжує традиції дідів. Ретроспектива¹; Гринів О. Незалежність і традиції “Просвіти” з досвіду Львівщини²; Мазурик З. І слово розумом святим і оживи, і просвіти³. Серію матеріалів до ювілею Товариства вмістив часопис львівського ТУМ “Про-

світа”. Не передруки публікацій діаспори (Янів В. “Всенародність “Просвіти”. Слово на святі 100 ліття”⁴, а також повідомлення про окремі філії, читальні, ювілейні конференції. На жаль, матеріали з історії складають у просвітянському часописі всього 26 %. У контексті повідомлень про сучасні справи, конфлікти, обговорення питань: “... чому відійшли від “Просвіти” люди, яких та ж “Просвіта” піднесла на більші чи менші вершини влади...”; “чому так мало молодих людей...”; “чому бракує в “Просвіті” професійних вчених, науковців?”⁵, історія діяльності Товариства в усій її повноті, різноманітності як для молоді, так і для старшого покоління залишається невідомою.

Якщо до 1939 р. історію “Просвіти” широко й адресно популяризували через окремі видання Шкрумеляк Ю. “Просвіта” – сили нашої основа” (1938), Курдилик А. “Собі самим” (1937), численні відозви, плакати, відзнаки, статті в журналах і газетах (“Діло”, “Просвіта”, “Життя і знання”, “Світ дитини”, “Рідна школа”), то нині відсутні вкрай необхідні цікаво написані популярні видання, котрі могли б прочитати учні, студенти, колишні члени читалень. Сумно, що у 1993 р., навіть “Молода Галичина” не вмістила жодного матеріалу про “Молоду Просвіту”, просвітянські гуртки самоосвітників, і лише подекуди інтерес до “Просвіти” пожвавився або й з’явився після публікацій газети “Пост-Поступ”, в яких йшлося про фінансові справи й конфлікти у Тум “Просвіта”⁶.

Роздумуючи нині над історією “Просвіти”, бачимо: 1) що вона залишається “білою плямою” як для наукового, так і для масового читача; 2) багато з того, що ми переживаємо тепер і що робимо з болючими помилками, переживали й успішно вирішували провід Товариства, члени читалень.

З позицій сьогодення та майбутнього України важливо дослідити історію “Просвіти” у таких аспектах:

1. Історіософія “Просвіти”. Цю проблему лише поставив Ю. Липа, що вважав “Просвіту” “витвором української раси”, однією з різноманітних асоціативних груп, заснованих на чуттєвих, родинних зв’язках (Призначення України. – Львів, 1992. – С. 152–153). У працях М. Галущинського “Одиниця і громада” (Львів, 1921), В. Мудрого “Роля “Просвіти” в українському житті (Львів, 1928) “Просвіта” розглядається як суто національне об’єднання, що діє на нових засадах, коли особистість, “одиниця” підпорядковується громаді, а громада ставить “одиницю” на своє місце, котре найкраще її розкриває через суспільнокорисну діяльність для неї самої і громади. Чекають дослідження людинотворчі функції “Просвіти”, як формувала українську еліту і в місті, і в селі, виконуючи державні функції, при відсутності держави. Особливо важлива економічно-кооперативна, юридично-правова, культурно-освітня діяльність “Просвіти” у взаємодії з українськими товариствами, заснованими з її допомогою (“Сільський господар”, “Рідна школа”, НТШ, “Маслосоюз”, “Українське товариство гігієнічне” та ін.). У цьому плані історія “Просвіти” – це історія нещадної боротьби “з нашими національними хибами”, виховання майже трьох поколінь юридично грамотних, тверезо мислячих, дисциплінованих, свідомих своєї місії українських громадян. Саме тому тоталітарні режими і комуністів, і фашистів однаково переслідували, забороняли “Просвіту”.

2. Фактично не “вирішена й навіть не ставиться проблема “Просвіта” чи “Європа”. Просвіта М. Хвильового – символ “темної трудящої маси”, хутора, нині

ототожнювана з “гопачковою” (студентський вислів), шароварною, хуторянською культурою, протиставляється Європі – символу прогресу і демократії. Прикро, але новітні праці з історії України позбавляють галицьку “Просвіту”, яка поєднала “Європу” з питомими способами мислення, поведінки, її почесних заслуг. А. Субтельний (Україна. Історія) пише: “Галицькі вожді з деяким запізненням зрозуміли, що крім культурних потреб, їм доведеться звертатися й до економічних питань”, що “Просвіта” не змогла забезпечити необхідну кваліфіковану допомогу та організувати спеціалізовані кооперативи, і цю потребу взявся задовільнити В. Нагірний...”⁷. Але ж В. Нагірний, як і Є. Олесницький, і більшість діячів кооперативного руху кінця XIX початку XX ст. – члени проводу “Просвіти”, саме через читальні поширювались кооперативи, саме “Просвіта” у 20-х рр. впроваджувала європейські форми освітньої праці. “Просвіта” зуміла поєднати Європу й українське ество у комплексі живого та друкованого слова, театрального-співочого мистецтва, тверезого розрахунку, індивідуально визначеної громадсько-корисної праці. Провід “Просвіти” ще у 20-х рр. поставив на порядок денний питання боротьби не лише з неписьменністю, але й “анальфбетизмом письменних”, шкідливості дешевої освіти, аматорсько-хуторянської культури.

3. “Просвіта” і церква. Взаємини, взаємовпливи релігійної і світської діяльності проводу “Просвіти” й “Общества М. Качковського”, їх своєрідна конкуренція і повна перемога “Просвіти”. Не згадується про взаємини “Просвіти” з католицьким товариством “Скала”, яке засновувало свої читальні на Станіславщині у 30-х рр. на засадах повного підпорядкування пароху, виступало проти статуту “Просвіти”, котрий уможлилював більшості (загальним зборам) впливати на діяльність проводу, що на думку станіславського єпископа Хомишина й інших діячів “Скали”, вело до радикалізації, комунізації, атеїзму. Вдячною темою спеціального дослідження може бути “Просвіта” і митрополит А. Шептицький.

4. “Просвіта” і партії. Історію Товариства можна розглядати як історію здорового консерватизму, прагнення досягти своєї мети з найменшою втратою українського “людського матеріалу”, певного інтуїтивного колективного прагнення відмежувати просвітянську діяльність від прямої політичної боротьби, навіть, якщо її вели члени Товариства. Подибуємо цікаве явище. Готові виплекані організаційні структури “Просвіти” намагалися використати для своїх партійних цілей пропаганди радикали, соціалісти, комуністи, які не брали до уваги просвітню, економічну планову працю, не зважали на репресивні заходи уряду. Комуністи навіть провокували їх. Лише члени ОУН дисципліновано працювали у “Просвіті”, оберігали можливість легального масового формування національної свідомості. У період вимушеної боротьби з “сельробом”, радикалами-соціалістами, знизився рівень культурно-освітньої праці, зменшилося число членів Матірнього Товариства й читалень, потенційні можливості “Просвіти”. Про слухність, історичну мудрість не-партійної діяльності “Просвіти” свідчить та кількість просвітян, які були серед Січових стрільців, вояків УПА, репресованих.

5. Персоналії “Просвіти”. Товариство заснували високоосвічені свідомі люди. Високий освітній, фаховий рівень проводу зберігався весь період існування організації. Зберігалася й традиція безкорисливої, почесної праці для кожного члена Матірнього Товариства також і читалень. На жаль, нині ми майже не знаємо, як поєд-

нували свої філологічні студії а також головенство у “Просвіті” О. Огоновський та І. Брик, адвокатську практику й розбудову просвітянських молочарень Євген Олесницький, обов’язки секретаря Централі, редактора журналу “Просвіта” й діяльність в ОУН Микола Дужий. А яку роль відігравали в селі скромні чоловіки й жінки, провідники й провідниці “Молодої Просвіти”, хористи, актори аматорських театрів? Оцінюючи стан культури багатьох нинішніх сіл, бачимо, що велику.

Лише незнання, недооцінювання “Просвіти” зумовлює прикрі явища, коли в іменному покажчику прекрасно виданої “Історії українського війська” І. Крип’якевича⁸ читаємо, що М. Галушинський був сотником УГА, професором гімназії та українського таємного університету, автором спогадів про Січових Стрільців. Але, що з 1923 по 1931 рр. був головою “Просвіти”, що написав праці з теорії та практики освітньої роботи, не сказано. Можна навести аналогічні “неточності” таокж і в інших виданнях історико-філологічної тематики.

6. “Просвіта” й історична тяглість, спадкоємність, відродження. Нині ми не маємо публікацій, в яких була б осмислена історія “Просвіти” у динамічному розвитку, коли мінялися держави, змінювався зміст роботи, але зберігалися організаційні форми, відроджувалася зруйнована матеріальна база, долалися зневіра й байдужість.

У 1921 р. у збірці “Просвіта” до українського народу провід Товариства чітко, зрозуміло пояснював ситуацію й визначав напрями відбудови відродження: “Наша нація увійшла в нову епоху своєї історії, в добу здобування своєї державної незалежності, що є однозначно і рівнозначно з культурною і економічною самостійністю. В цій добі “Просвіті” припадає особливо важна і почесна роля: з одного боку, поглиблювати й поширювати змагання до незалежності, вціпити в найширші маси почуття національної гідності й гордості, а з другого боку, всіма силами виказати, що ми є старою культурною нацією, що ми здатні до власної внутрішньої організації, що на тій основі належить державна незалежність. Ціла наука найважливіших питань находить тут (у книжці – Ж. К.) своє освітлення: подаються засоби, при помочі котрих ми можемо приступити до відбудови нашого народного життя і уладити його так, щоби воно відповідало великому моменту, в котрому живемо. Книжечці призначено сповнити потрібне завдання: познайомити український загаль з станом освітньої праці, слідом за тим заохотити до пильної, плідної і тривкої роботи над освітою народу і всіх без різниці мужчин і жінок для цієї праці згуртувати. Вона нав’язує нитки до передвоєнної праці, малює діяльність у часі війни, вчить як роздобути грошові засоби, яку ролю мають відіграти інтелігенція, селяни, молодь”⁹.

На жаль, нині ми лише починаємо усвідомлювати, що потрібно “нав’язувати нитки” до нашої історії, відроджувати не стільки символи, скільки способи вмілої, результативної праці.

Zhanna Kovba. History of “Prosvita”: problems of scholarly studies and popularization

The author describes research papers devoted to “Prosvita” and its published materials (reports, bulletins) that create a basis for scholarly studies of the society. She separates traditional to the Soviet period ways of depiction of the society from scholarly studies launched after Ukraine’s independence.

Key words: “Prosvita”, studies of “Prosvita” history.

-
- ¹ Голос України. – 1922. – 16 липня.
  - ² Просвіта. – 1992. – 17 жовтня.
  - ³ Молода Галичина. – 1992. – 17 березня.
  - ⁴ Просвіта. – 1993. – Березень.
  - ⁵ Бічуя Н. Що таке демократія // Просвіта. – 1993. – Листопад.
  - ⁶ Винничук Г. А в “Просвіті” справи темні // Пост-Поступ. – 1995. – № 37; Джурик Я. Про “Просвіту” об’єктивно // Пост-Поступ. – 1993. – № 43.
  - ⁷ Субтельний А. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 285.
  - ⁸ Крип’якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 30.
  - ⁹ “Просвіта” до українського народу. – Львів, 1921. – С. 3–4.